

ΣΧΕΣΕΙΣ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ: 100 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1917

Ας αρχίσουμε με μια γνωστή παρατήρηση, στα όρια της κοινοτοπίας, αναφορικά με το μέσο μέγεθος της εγγείου ιδιοκτησίας. Ανεξαρτήτως της μεθοδολογικής προσέγγισης που κάποιος επιλέγει για τη μελέτη τη γεωργίας και του πρωτογενούς τομέα, είναι γενικά παραδεκτό ότι το μικρό μέγεθος της γαιοκτησίας σε συνδυασμό με τον πολυτεμαχισμό της γης αποτελούν τα δυο βασικά διαθρωπτικά χαρακτηριστικά (αδυναμίες) του πρωτογενούς τομέα στη χώρα μας (Τσούμας & Τασιούλας, 1986).

Η γενεαλογία και των δυο αυτών διαθρωπτικών χαρακτηριστικών παραπέμπει στην Αγροτική Μεταρρύθμιση για την οποία βρισκόμαστε σήμερα εδώ για να κουβεντιάσουμε, και ιδιαιτέρως την Μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου, δηλαδή για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την διανομή της γης αυτών στους καλλιεργητές. Για το σκοπό αυτό, θα ζητήσω την κατανόησή σας και θα αποπειραθώ μια πάρα πολύ σύντομη περιδιολόγηση της μεταμόρφωσης των σχέσεων γαιοκτησίας, οι οποίες εμφανίζονται στην επικράτεια της χώρας, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή η ουσία της εν λόγω μεταρρύθμισης.

Σχέσεις γαιοκτησίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία

Στη σχετική βιβλιογραφία ο Ασιατικός τρόπος παραγωγής ή το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα αναφέρεται συνήθως ως ο γενικός κανόνας, ο οποίος προσδιορίζει τις σχέσεις ιδιοκτησίας επί της γης. Σύμφωνα μ' αυτόν τον κανόνα η γη ανήκει στον Σουλτάνο (τον επί γης εκπρόσωπο του Αλλάχ), δηλαδή απουσιάζει η έννοια της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Στην πραγματικότητα, όμως, οι σχέσεις γαιοκτησίας ήταν περισσότερο σύνθετες και περίπλοκες και συμπύκνωναν τις επιδιώξεις των Οθωμανών, τον τρόπο κατάκτησης διάφορων περιοχών, τη βία και την αυθαιρεσία των

αξιοματούχων, την ιδιοτέλεια των υποτελών λαών κ.λπ. (Σακελλαρόπουλος, 2006).

Μια περισσότερο προσεκτική και αληθοφανής ταξινόμηση των σχέσεων γαιοκτησίας περιλαμβάνει τις ακόλουθες κατηγορίες (Τσουλφίδης, 2009):

- 1) Μούλκ, ιδιόκτητες γαίες (ελάχιστα χωριά της Θεσσαλίας και της Ηπείρου)
- 2) Εμιριέ, δηλαδή τις δημόσιες (ή υποδημόσιες) γαίες
- 3) Βακουφέ ή βακούφικα δηλαδή γαίες αφιερωμένες σε ιδρύματα και μονές.
- 4) Μετροκέ δηλαδή γη δημόσιας χρήσης
- 5) Μεβάτ (ακαλλιέργητες γαίες ή νεκρές)

Δημόσιες ή Υποδημόσιες Γαίες

Η δεύτερη κατηγορία δηλαδή οι δημόσιες ή υποδημόσιες γαίες είναι η κυρίαρχη κατηγορία. Κατά κανόνα ο Σουλτάνος παραχωρούσε σε αφοσιωμένους σ' αυτόν στρατιωτικούς, τους επονομαζόμενους σπαχήδες, τη διοικητική και φορολογική δικαιοδοσία ευρύτερων περιοχών (φέουδα-τιμάρια) του. Οι φορολογικές αυτές περιοχές δεν είναι άλλες από τις περίφημες κοινότητες (Καραποστόλης, 1981). Σε αντάλλαγμα οι σπαχήδες παρείχαν στρατιωτικές υπηρεσίες όταν οι συνθήκες το απαιτούσαν. Η καλλιέργεια της γης γινόταν από του εξουσιαστές οι οποίοι κατείχαν το έμπρακτο δικαίωμα της χρήσης, νομής και κάρπωσης του προϊόντος της γης. Το έμπρακτο αυτό δικαίωμα του εξουσιαστή (tasarruf) είναι ισόβιο και μπορεί να κληροδοτηθεί στους απογόνους του εξουσιαστή. Με σημερινούς όρους θα μπορούσε να αποδοθεί ως ένα δικαίωμα στενότερο της κυριότητας αλλά ευρύτερο της επικαρπίας (Σακελλαρόπουλος, 2006). Ευνόητο είναι ότι η ψιλή κυριότητα της γης ανήκε στο τουρκικό δημόσιο.

Το τιμαριωτικό σύστημα (σπαχήδες-εξουσιαστές) διέπονταν από συγκεκριμένους κανόνες. Οι εξουσιαστές πλήρωναν φόρο (α) τη δεκάτη, β) κεφαλικό-χαράτζ και γ) στρεμματικό στους σπαχήδες, ενώ αν η γη δεν

καλλιεργούνταν για διάστημα μεγαλύτερο της τριετίας, ο σπαχής είχε το δικαίωμα να άρει το τασαρούφ και να εκδιώξει τους εξουσιαστές.

Οι εξουσιαστές διαφέρουν από τον δουλοπάροικο της φεουδαρχικής περιόδου που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη. Οι εξουσιαστές δεν υπέφεραν από την ωμή προσωπική δυναστεία (φεουδαρχικού τύπου) αλλά η υποταγή τους συντελείτο διαμέσου της υποχρέωσης καταβολής των φόρων, η οποία γίνεται σε χρήματα και όχι σε είδος. Προκύπτει επομένως το εξής ενδιαφέρον δεδομένο, ο εκχρηματισμός της γεωργίας και οι αντίστοιχες παραγωγικές επιλογές δεν αποτελούσαν δομικό χαρακτηριστικό της τρόπου παραγωγής αλλά κωδικοποιούν το στοιχείο του εξω-οικονομικού εξαναγκασμού (Καραποστόλης, 1981).

Στην Πελοπόννησο κυρίως, και ελάχιστα στην Στερεά Ελλάδα το ρόλο και τη θέση των Σπαχήδων είχαν Έλληνες μεγαλογαιοκτήμονες, οι γνωστοί κοτζαμπάσηδες.

Προϊόντος του χρόνου και όταν αρχίζουν να επικρατούν συνθήκες αποσύνθεσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποδυναμώνεται η κεντρική κυβέρνηση και οι Σπαχήδες γίνονται ισχυρότεροι, συχνά πυκνά αυθαιρετούν και σχεδόν ιδιοποιούνται τις δημόσιες γαίες εξασκώντας ταυτόχρονα βία έναντι των εξουσιαστών. Παράδειγμα, ο Αλή Πασάς των Ιωαννίνων.

Ταυτοχρόνως, μια σειρά από διοικητικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ) μεταξύ 1839 και 1858 (νόμος περί γαιών) τροποποιούν το τιμαριωτικό σύστημα (κατάργηση σπαχήδων, δημιουργία τακτικού στρατού, τροποποίησης των φορολογικών μεθόδων). Οι εν λόγω αλλαγές σημαίνουν το τέλος της ιδιότυπης Οθωμανικής κοινωνικής οργάνωσης και την έναρξη νέων σχέσεων γαιοκτησίας (Σακελλαρόπουλος, 2006).

Επομένως είναι τελείως διαφορετικό το θεσμικό και γαιοκτητικό καθεστώς με το οποίο έρχεται αντιμέτωπο το Ελληνικό Κράτος μετά την απελευθέρωση το 1830 και διαφορετικό το αντίστοιχο που προκύπτει μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881.

2) Εθνικές Γαίες και η Πρώτη Αγροτική Μεταρρύθμιση 1871

Με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης 1832 που καθορίζει τα σύνορα της Τουρκίας και του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους, η Ελλάδα καθίσταται ιδιοκτήτης όλων των τουρκικών ιδιοκτησιών αλλά και των γαιών που ανήκαν σε Τούρκους γαιοκτήμονες που φονεύτηκαν ή αποχώρησαν. Με ελάχιστες εξαιρέσεις δε χρειάστηκε η καταβολή αποζημιώσεων σε Τούρκους για αυτή τη μεταφορά ιδιοκτησίας.

Είναι δύσκολο να διατυπώσει κανείς συγκεκριμένες εκτιμήσεις για την έκταση των εθνικών γαιών. Οι εν λόγω εκτάσεις φαίνεται να αποτελέσουν ένα σημαντικό κομμάτι, μεταξύ 1/3 και 2/3, της καλλιεργούμενης γης του ελληνικού βασιλείου (Σακελλαρόπουλος, 2006).

Η ασάφεια και η αβεβαιότητα των εκτιμήσεων οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες. Πρώτον, η αναγνώριση δικαιωμάτων κυριότητας στους πρώην εξουσιαστές (ο νομικός μεταβολισμός του *tasarruf* σε τίτλο ιδιοκτησίας και η αναζήτηση των εγγράφων –ταπιά) δεν ήταν μια αυτόματη διαδικασία, υπήρχε διοικητική «παρενόχληση» εφόσον το Ελληνικό διεκδικούσε προς όφελος του τις δημόσιες γαίες. Δεύτερον, υπήρχε γενικευμένη καταπάτηση γαιών (απουσία κτηματολογίου)

Το ελληνικό κράτος είναι ταυτοχρόνως ανίκανο (καταπατήσεις) και αναποτελεσματικό (άσκησε με μεγάλη καθυστέρηση τα δικαιώματα του εφόσον δεν μετέτρεψε τη γη σε εμπόρευμα) να διαμορφώσει μια σαφή θέση σχετικά με την κρατικοποίηση των δημοσίων γαιών.

Τρεις αλληλοσυμπληρούμενες αιτίες φαίνεται ότι συνηγορούν στη κρατική ιδιοκτησία επί των εθνικών γαιών. Πρώτον, δεν υπήρχε «αγροτικό κίνημα» διεκδικήσεων. Το κυρίαρχο αυτό-καταναλωτικό πρότυπο και ο χαμηλός εκχρηματισμός δεν παρέχουν κίνητρα για αύξηση της παραγωγής, και

επομένως δεν αμφισβητείται η ενοικίαση των εθνικών γαιών. Δεύτερο, οι υπάρχοντες γαιοκτήμονες (κοτζαμπάσηδες) είτε ως φοροεισπράκτορες, είτε ως φορείς τοπικής εξουσίας είτε ως μελλοντικοί καταπατητές δεν ασκούν πιέσεις για τη διανομή των εθνικών γαιών, και τέλος δεν υπάρχει ένας αποτελεσματικός κρατικός μηχανισμός για να διεκπεραιώσει μια διανομή των εθνικών γαιών (Σακελλαρόπουλος, 2006). Σε πρώιμο στάδιο οι εθνικές γαίες χρησιμοποιήθηκαν για την σύναψη των δανείων της επανάστασης (Πατρώνης, 2002)

Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση (κυβέρνηση Κουμουνδούρου 1871)

Χαρακτηριστικά

- A) διανομή κρατικής και όχι «ιδιωτικής» γης
- B) πρωτοβουλία «από τα πάνω» (δεν υπήρχε όξυνση ταξικών ανταγωνισμών)
- Γ) διανομή με εξαγορά (18 ή 26 δόσεις)
- Δ) προχειρότητα (απουσία κτηματολογίου το Κράτος μόνο κατά προσέγγιση ήξερε την έκταση προς διανομή)

Γιατί, λοιπόν έγινε?

Γιατί σύμφωνα με τις προθέσεις των μεταρρυθμιστών η ιδιωτική ιδιοκτησία θα συντελούσε στην αναπτυξιακή διαδικασία της γεωργίας (κίνητρα, αύξηση παραγωγής, γη ως εμπόρευμα και άρα ανάπτυξη τραπεζικής πίστης). Πέραν των προθέσεων, προφανώς, η διανομή της γης αποτελούσε αναγκαιότητα συνυφασμένη με το μοντέλο ανάπτυξης της Ελλάδας του '40 (μονο-εξαγωγική χώρα στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας –σταφίδα- μικρές εκτάσεις – έντασης εργασίας).

Η σταφιδική κρίση του 1892 θα σηματοδοτήσει την κρίση της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας.

3) Τσιφλίκια και Δεύτερη Αγροτική Μεταρρύθμιση 1917

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 ό το θεσμικό και γαιοκτητικό καθεστώς είναι τελείως διαφορετικό σε σχέση με εκείνο που το Ελληνικό Κράτος ήρθε αντιμέτωπο μετά την απελευθέρωση το 1830.

Το τασαρρούφ ενσωματώνει πλέον πολλές από τις ιδιότητες της αστικής κυριότητας και λίγο πριν την προσάρτηση της Θεσσαλίας οι Τούρκοι ιδιοκτήτες της γης σπεύδουν να μεταβιβάσουν τις ιδιοκτησίες τους σε Έλληνες κεφαλαιούχους της διασποράς.

Δηλαδή, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας το Ελληνικό κράτος παραλαμβάνει μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις, τα τσιφλίκια, μαζί με τις δημόσιες γαίες.

Οι εξουσιαστές του τιμαριωτικού συστήματος είναι τώρα οι κολίγοι των τσιφλικιών, και το περιεχόμενο της κολιγικής σχέσης αποτυπώνεται στο καλλιεργητικό σύστημα της επίμορτης αγροληψίας.

Η ταύτιση του *tasarruf* με την πλήρη κυριότητα και οι δικαστικές αποφάσεις που ερμηνεύουν την επίμορτη αγροληψία ως εκμίσθωση, δίνουν το δικαίωμα στον γαιοκτήμονα να διεκδικήσει την έξωση των κολίγων. Αυτό συνέβαινε κατά κανόνα στις αποφάσεις των πρωτοδικείων και εφετείων. Η στενότερη σύνδεση τοπικών κρατικών αρχών και γαιοκτημόνων καταγγέλθηκε πολλές φορές στη Βουλή (Σακελλαρόπουλος, 2006).

Αντίθετα, ο Άρειος Πάγος ερμηνεύει την κολιγική σχέση ως σχέση εταιρείας. Η αντιφατικότητα του Ελληνικού Κράτους σε σχέση με την αντιμετώπιση των τσιφλικιών αποτυπώνεται και στη Συνθήκη Προσάρτησης (το Άρθρο 4 αναγνωρίζει το δικαίωμα ιδιοκτησίας επί της γης και ταυτόχρονα το άρθρο 62 απαγορεύει την τροποποίηση της σχέσης ιδιοκτητών και κολίγων)

Εξώσεις, βία ιδιωτική αλλά και κρατική, αγροτικό κίνημα διεκδίκησης της διανομής της γης συνθέτουν μια εκρηκτική κατάσταση, η οποία θα κορυφωθεί με τα γεγονότα στο Κιλελέρ το 1910.

Συμβολή του Βενιζέλου

Ο Βενιζέλος σταμάτησε τις εξώσεις για να διευκολύνει την στρατολόγηση των αγροτών κάτι που ήταν απαραίτητο για τη διεξαγωγή των πολέμων και ανακοινώνει το 1917 από τη Θεσσαλονίκη την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και διανομή αυτών στους καλλιεργητές. Οι συνθήκες εθνικού διχασμού και μικρασιατικού πολέμου καθυστερούν την εφαρμογή της μεταρρύθμισης η οποία ουσιαστικά άρχισε με την έλευση των προσφύγων.

Κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, τροποποιείται το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1864 και πλέον λόγοι «δημοσίας ωφέλειας» θα μπορούσαν να συνηγορήσουν για την αναγκαστική απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών (Πετμεζάς, 2012).

Το αποτύπωμα της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1917 (κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις)

Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ιδιωτικοποίηση της γης ήταν μια μακρόχρονη και κάθε άλλο παρά ομαλή διαδικασία η οποία θα μπορούσε να καταταχθεί στις πιο «ριζοσπαστικές» μεταρρυθμίσεις στην Ευρώπη. Όπως, ισχυρίζεται ο Κωστής (1988) το ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης και των επιδράσεων που αυτή άσκησε στην οικονομική ανάπτυξη παραμένει ανοικτό.

Ο θετικός απολογισμός της αγροτικής μεταρρύθμισης περιλαμβάνει προφανώς την εγγραφή της διανομής της γης στους προσδιοριστικούς παράγοντες του επονομαζόμενου «αγροτικού θαύματος» του Μεσοπολέμου. Το εν λόγω «θαύμα» περιλαμβάνει, εκτός της ριζοσπαστικής αγροτικής μεταρρύθμισης, την ψήφιση του νόμου 602/1914 για τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας το 1917, προφανώς την αποκατάσταση των προσφύγων και τέλος την ίδρυση της ΑΤΕ το 1929 (Πατρώνης, 2010)

Όμως, η αγροτική μεταρρύθμιση είχε, ταυτοχρόνως, μια διαφορούμενη και κατά πάσα πιθανότητα αρνητική επίδραση πάνω στις αναπτυξιακές προοπτικές της Ελλάδας. Η διανομή της εγγείου ιδιοκτησίας «κατασκευάζει» μια ευρύτατη ομάδα μικρο- ιδιοκτητών μικρο- καλλιεργητών. Αυτό έχει το προφανές αποτέλεσμα του να αποστερήσει την οικονομία από τα διαθέσιμα εργατικά χέρια, δηλαδή κρατά τη μισθωτή εργασία εκτός του κάδρου. Χωρίς μισθωτή εργασία δεν υπάρχει βιομηχανική ανάπτυξη. Για να είμαστε δίκαιοι, η βιομηχανική ανάπτυξη εκτός της μισθωτής εργασίας προϋποθέτει κεφάλαια-επενδύσεις τα οποία βρίσκονται σε στενότητα (Δερτιλής, 1977)

Αυτή μάζα των μικρο- ιδιοκτητών μικρο- καλλιεργητών κατευθύνεται σε παραγωγικά συστήματα έντασης εργασίας με ελάχιστες επενδύσεις και ελάχιστη πίεση για εκμηχάνιση της παραγωγής. Επομένως, δεν συμβάλει στη ζήτηση μηχανημάτων, λιπασμάτων και επινοήσεων για την αύξηση της παραγωγικότητας και συνεπώς δεν εκβιάζει τη βιομηχανική ανάπτυξη (Κωστής, 1988).

Δηλαδή, με λίγα λόγια η κατίσχυση της μικρής γαιοκτησίας ακύρωσε τις προϋποθέσεις τόσο μιας αυτόνομης αλλά ταυτοχρόνως και μιας ενδεχόμενης παρακινούμενης βιομηχανικής ανάπτυξης, με προφανείς συνέπειες μέχρι και σήμερα.

Τέλος μια ακόμη διάσταση του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας μας, η πολύ μεγάλη συμμετοχή των αυτό-απασχολούμενων, έλκει πιθανότητα την καταγωγή της από τη φύση της μικρο-ιδιοκτησίας η οποία κληροδοτήθηκε από την αγροτική μεταρρύθμιση. Αυτοαπασχολούμενοι, η συνεπαγόμενη φοροδιαφυγή, η συντεχνιακή δόμηση του πελατειακού κράτους αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας άλλης ενδιαφέρουσας αφήγησης, αλλά εν πολλοίς άσχετη με τη σημερινή συνάντηση.

Αλλά επειδή καταλαβαίνω ότι σας κούρασα, καλό θα ήταν να τελειώνω εδώ με μια φράση. Πέραν του υποκειμενισμού και των παγίδων που στήνουν αβασάνιστες τάσεις γενίκευσης των κοινωνικών φαινομένων, το αποτύπωμα της αγροτικής μεταρρύθμισης, η ιδιοφυής δηλαδή πράξη ενός διορατικού πολιτικού, πάνω αναπτυξιακή διαδρομή της χώρας μας είναι ανοικτό ζήτημα με αρκετές άγνωστες πτυχές. Σας ευχαριστώ θερμά

Δερτιλής, Γ., 1977. Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909. Εξάντας, Αθήνα.

Καραποστόλης, Β., 1981. Οικονομικές μεταμορφώσεις της αγροτικής Ελλάδας. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, Αθήνα.

Κωστής, Κ., 1988. Αγροτική Μεταρρύθμιση και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940, στο: Μαυρογορδάτος, Γ., Χατζηιωσήφ, Χ. (Eds.), Βενιζελισμός & Αστικός Εκσυγχρονισμός. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο.

Πατρώνης, Β., 2002. Ελληνική Οικονομική Ιστορία, Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνες) Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

Πατρώνης, Β., 2010. Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, Καθημερινή, Αθήνα (24-01-2010).

Πετμεζάς, Σ., 2012. Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος, Θ., 2006. Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη-Κράτος και Κοινωνία 1830-1922. Διόνικος, Αθήνα.

Τσουλφίδης, Λ., 2009. Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.

Τσούμας, Θ., Τασιούλας, Δ., 1986. Ιδιοκτησιακό καθεστώς και αξιοποίηση της αγροτικής γης στην Ελλάδα. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.